

ӘОЖ 81`366

Р.Н. Дәрменкүлова

С.Ж. Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті ф.ғ.к., доценті,

Қазақстан, Алматы қ.

E-mail: rainur@mail.ru

Қазақ тіліндегі сұраулы сөйлемдердің жұмсалыуына қатысты норма

Мақалада қазақ тіліндегі сұраулы сөйлемдердің жұмсалыу ерекшеліктері мен нормалық сипаты қарастырылған. Сұраулы сөйлемдердің жарыспа варианттары талданып, олардың қолданыстағы көрінісі, құрылымдық жайы айтылады. Тіліміздегі жарыспалы вариантта жұмсалатын сұраулы сөйлемдердің жасалуына қатысты тұжырымдар беріледі.

Сұраулы сөйлем жасайтын сұраулық шылаулардың қысқарып жіктік жалғаулардан бұрын жұмсалыуы (*барасың ба? - барамысың?*) норма тұрғысынан талданып, сөйлеу тіл стиліне тән норма екендігі айтылады. Сондай-ақ сұраулы сөйлемнің бұл түрі (*барамысың?*) алғашқы тұлғаларына вариант болып жұмсалатыны, көркем шығармаларда диалогта стильдік мақсатта қолданылатыны қарастырылады. Тілдік жүйеде ауытқудың да, вариант тұлғалардың да болатыны сөз болады.

Қазақ тіліндегі сұраулы сөйлемдердің грамматикалық көріністері, жұмсалыу ерекшеліктері тек сөйлеу тілінде ғана емес, көркем әдебиет тілінде де әр қырынан көрінетіндігі сипатталады. Олардың түркі тілдеріндегі жұмсалыуына мысалдар беріліп, өзіндік ерекшеліктеріне талдау жасалады. Синтаксистік тұлғалардың құрылуы жүйедегі грамматикалық ережелермен қатар нормаға да бағынатыны айтылады.

Түйін сөздер: әдеби норма, сөйлеу тілі, сұраулық шылау, құрылым, норма, ауытқу, вариант, жүйе, сұраулы сөйлем.

R.N. Darmentkulova

Norms of using interrogative sentences in kazakh language

The article deals with forms and features of using interrogative sentences in Kazakh language. Analyze options competition of interrogative sentences, their structure and using in speech. Given conclusions about ways of formation of interrogative sentences are used in a speech in options of competition.

From the point of view of norms analyzes shortening of interrogative particles forming interrogative sentences, and their use over personal endings (*барасың ба? - барамысың?*) it is noted that this provision is inherent to the spoken style. And also it is consider that this type of a interrogative sentence (*барамысың?*) is used as a variant of the initial shape, in works of art, dialogue used as stylistic purpose. It is said that in the language system there are deviations alternative forms of speech. Grammatical forms, features of using interrogative sentences in Kazakh language is used not only in a conversation style but also in the artistic style. Provides examples of their use in proposals analyze the features the structure of syntactic forms obey grammatical rules and norms.

Key words: literary norm, conversation, interrogative particle, structure, system, aberration.

Р.Н. Дарменкулова

Норма употребления вопросительных предложений в казахском языке

В статье рассматриваются нормы и особенности употребления вопросительных предложений в казахском языке. Анализируются варианты составительности вопросительных предложений, а также их структура и применение в речи. Даны выводы о способах образования вопросительных предложений, которые применяются в речи и в вариантах составительности.

С точки зрения нормы анализируются сокращения вопросительных частиц, образующие вопросительные предложения, и их употребление перед личными окончаниями (*барасың ба? - барамысың?*), при этом отмечается, что данная норма присуща разговорному стилю.

А также рассматривается, что данный вид вопросительного предложения (*барамысың?*) употребляется как вариант начальной формы в художественных произведениях, диалогах употребляется в качестве стилистического предназначения. В языковой системе есть и отклонение, и вариант формы речи.

В статье затрагивается речь о том, что в языковой системе существует и отклонение, и формы вариативности. Что в казахском языке грамматические проявления и особенности их употребления встречаются в разных аспектах - не только в разговорной речи, а также в литературном языке. Приводятся примеры употребления их в тюркоязычных предложениях, анализируют особенности. Строение синтаксических форм подчиняется грамматическим правилам и нормам.

Ключевые слова: литературная норма, коммуникативная речь, вопросительная частица, структура, система, отклонение.

Қазақтың бүгінгі ұлттық жазба әдеби тілінің әлеуметтік өрісі кеңейіп, функционалдық стильдері сараланды, олардың әрқайсысы өзіндік белгілерімен айқындалып, шындала түсті.

Қазіргі қазақ тіл білімі – жан-жақты өркендеген ғылым. Сондықтан тілдің нормалары мен стильдік категорияларын анықтауда оның қазіргі жағдайын ескере отырып, тіл мәдениетінің көптеген мәселесін шешуге, тіл құбылыстарын дұрыс бағалап бағдарлауға толық мүмкіндік бар [1,10]. Сондықтан норманың өзіне тән табиғатын айқындап, қалыптасқан тілдік құбылыстарды бірізділікке түсірудің маңызы зор.

Жаңа құбылыстарды бағалау, оларды қабылдау немесе қабылдамау, тілдегі ауытқулар лингвистерден қолдану нормасының сипаты туралы толық түсінікті, қалыптасу заңдылықтарын, тіл жүйесі құрылымдарындағы нормалардың қалыптасуын, өзара әсерін білуді талап етеді. Бұлар нормаға түсіру қызметінің теориялық базасын құрайды.

Сөйлемнің құралуы күрделі құбылыс болғандықтан, онда ауытқулар да, құрылымдық өзгерістер де болуы мүмкін. Сұраулы сөйлемдердің грамматикалық көріністері, жұмсалы ерекшеліктері тек сөйлеу тілінде ғана емес, көркем әдебиет тілінде де әр қырынан көрінеді.

Сұраулы сөйлем белгілі бір оқиға жайынан хабар алу үшін жұмсалады. Ғалым К. Ахановтың сөзімен айтқанда, «Сұраулы сөйлем коммуникативті қызметі жағынан басқа бір хабардың келіп тууын қажет ететін хабар болып саналады» [2, 209]. Сұраулы сөйлем басқадан жауап алу, тыңдаушының ой-пікірін білу мақсатымен айтылады. Сондықтан сұраулы сөйлемдердің жасалу жолдарына қарай, оларға қойылатын сұрақтың мазмұны да алуан түрлі болып келеді.

Сұрақ құрылымдық тұрғыдан не сұрау сөз, не демеулік шылаудың болуымен сипатталады. Осылардың ішінен сұраулық шылаудың кірігіп жіктік жалғаулардан бұрын келуі арқылы сұраулы сөйлем жасалуына назар аударамыз: *сен келесің бе? – сен келемісің?*

Сұраулы сөйлемдер қимыл иесінің түрлі күйіне, қалпына, іс-әрекетіне қарай сұрай айтылып, логикалық мазмұнға сай құрылады. Сұраулы сөйлемнің құрамында оның сұрау мағынасын айқындай түсетін сұраулық шылаулар, сұрау есімдіктері жиі қолданылады. Сондай-ақ, сұраулы сөйлем айтылуына қарай интонацияның көмегімен, кейде кейбір көмекші етістіктер

мен қосымшалар арқылы да жасалады. Мысалы:

Бірақ дәл осы кезде, үнсіз тұрған жиын жақтан жапыр-жұпыр дауыстар естіліп қалды.

- Сен ал!

- *Е, сен ше?*

- *Ал өзің?* - десіп, қау-қауласып тұрған жұрт қолды-қолына бір-бір кесек тас көтеріп алыпты (М. Әуезов).

Жоғарыда берілген диалогте сұраулы сөйлемдер сұраулық шылау (*ше*) мен интонация арқылы жасалған. Сұраулы сөйлем жасауға қатысатын «*ша*», «*ше*» сұраулық шылау, негізінде, диалогте алдыңғы сөйлемге жауап бере отырып, тікелей бір мәселе жайында сөз қозғалғанда қолданылады.

Профессор Д. Әлкебаеваның айтуынша, «Сөйлемнің айтылу мақсатының әртүрлі сипаттарына қарай жауап немесе кейде сөйлеушінің өзі жауабын таныту қызметіне байланысты сөздер тізбегі сұраулы сөйлемдердің негізін құрайды» [3, 186].

Ал, төмендегі берілген диалогтерде одағай сөздер мен қыстырма сөздің қатысуымен сұраулы сөйлемдер жасалып тұр.

- Иә, жаңағы поездан түстім. Жайылма ауданына баратын едім.

-*Өзің былай, студентсің-ау, деймін?* - Бейтаныс жігіт сауалын жалғастыра түсті (Қ. Сегізбаев).

Тышқан... Тышқан...

-Саршұнақ де.

-*Айтсаң да, мұнайшының баласы- ау, ә?* - деп қарт езу тартты (М. Сүндетов).

Сондай-ақ бұл сөйлемдерде айтылатын ойдың жалпы бағытына қарай одағай сөздердің айтылу ырғақтары да (сұраулық ырғақ) құбылып отырады. Соған орай сөйлемде сұрау мағынасымен қатар таңдану, күмәндану сияқты ерекшеліктер байқалады.

Мағынасы жағынан сұраулы сөйлемдердің әртүрлі болуына байланысты, бір нәрсе туралы түсінік алу, сұрау, білу, жаңа мәлімет жинау мақсатымен айтылатын сөйлемдердің түрлері көп.

XVIII ғасырдан сақталған шығарманың синтаксистік құрылысын талдаған Т.Қордабаев *сұраулы сөйлемдердің қолданысына* қатысты өз пікірін былай білдіреді: «Қадырғали Қошымұлының «Жамиғ-ат тауарих» атты шежіресінде сұраулы сөйлемнің екі түрлі тәсілмен сұрау есімдігі мен сұраулық шылау арқылы жасалған түрі кездеседі. Санамалы түрде кездесетін сұ-

раулы сөйлемдер белгілі бір тарихи адамның сөзі ретінде келген төл сөздерде ғана кездесіп қалады. Өйткені бұл еңбек жеке бір ғана автордың баяндауы түрінде жазылған шығарма» [4,72]. Қай уақытта жазылса да шығармалардың стилінде өзіндік ерекшеліктер болатынын байқауға болады.

А. Ысқақов «Қазіргі қазақ тілі» атты еңбегінде *-ма, -ме* сұраулық шылаудың жұмсалымына мынадай түсінік береді: «Сұраулық шылау (*-ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе*) жіктік жалғаудың екінші жағының жалғауынан кейін де бұрын да келе береді. Бірақ бұрын келгенде сұраулық шылаудың ашық дауысты дыбысы (*-а, -е*), сөздің жуан, я жіңішкелігіне қарай, қысаң дыбысқа (*-ы, -і*) айналады. Мысалы: *оқушы-сың ба? – оқушы-мы-сың?* Сондай-ақ тәуелді сөздің бірін-ші және үшінші жақтарында да, сұраулық шылау (*-ма, -ме*) жіктік жалғаудан кейін де, бұрын да келе береді: *оқушы-м-сың ба? – оқушы-м-бы-сың?»* [5, 76].

Осыған ұқсас пікірді ғалымдар М. Балақаев пен Т. Сайрамбаев та айтады: «Сұраулық шылау қысқарып жіктік жалғаулардан бұрын келу арқылы да сұраулы сөйлем жасайды. Сұраулы сөйлемді бұлай құру сөйлеу тіліне тән болғандықтан олар диалогтарда жиі ұшырайды» [6, 18].

Осы орайда түрколог-ғалым Н.К. Дмитриевтің пікіріне назар аударайық: «Сұраулы сөйлемдерде сұраулық аффикс мүмкіндігінше жауап алатын сөйлем мүшелеріне қойылады. Бұл көбіне баяндауышта болады, бастауышта сирек кездеседі. Мысалы, татар тілінде: *син бу китапны алдыңмы?*, башқұрт тілінде: *хин был китапты алдыңмы?* «ты эту книгу взял?»; тат. *синме бу китапны алдың?*, баш. *хинме был китапты алдың?* «ты ли взял эту книгу?» [7, 21].

Нормалау принциптерінің негізі әрбір әдеби тілдің өсу дәрежесімен, нормалау объектілерінің ерекшелігімен байланысты. Нормалау бағытын алдымен көп жылдық тәжірибеге сүйеніп, тілде орнаған қалыпты басшылыққа алып, тілдің жүйелік қасиетін негізге алады.

Қазіргі қазақ тіліндегі варианттылық туралы жазған И. Ұйықбаевтың пайымдауынша, сұраулы сөйлем жасайтын *ма(ме), ба(бе), па(пе)* сұраулық шылаулары *-мы, -мі, -бы, -бі, -пы, -пі* тұлғаларының бірінде сөз ішінде қолданылып, олардың алғашқы тұлғаларына вариант болып жұмсалады [8, 81]. Мұндай сұраулы сөйлемдер жинақы(ықшам) түрде құралып, диалогтық

жағдаятқа байланысты жұмсалыу ерекшелігіне қарай эмоциялық сипат алады. Мысалы:

1. Тойдың ду-дуының ортасында жүрген жігіт:
- Көке не боп қалды? - деген таңданып.
- *Қайтпақшымысыз?*
- *Өстіп жүре бермекпісің?* - деді шал салған жерден (Ә.Найманбаев).

2. Мен теріс айтты деп *отырмысың?* (М.Әуезов).

3. Өзінді аямасаң да жарыққа жаның ашысын да. Түнімен жағып *қоямысың?* (Т. Иманбеков).

4. Сен өзің *бұзған жоқпысың?* (Ғ.Мұстафин).

Бұл сөйлемдердегі *қайтпақшымысыз, жүре бермекпісің, отырмысың, қоямысың, бұзған жоқпысың* сөздерінің көмегі арқылы сұраулы сөйлемдердің жасалуы *-мы, -мі* тілдік формасының кірігіп жұмсалыуынан көрінеді. Сұраулы сөйлемдердің табиғатының ашылып саралануы көркем әдебиет стилінде ерекше көрініп, экспрессивті қызметте қолданылады.

Кейбір зерттеушілер вариант болған жерде норма ұғымы да қатар жүреді деп есептейді. Осыған қатысты Н.Н. Коротковтың пікірін келтірейік: «Норма мәселесі қаралған тұста бөлініп шығатын негізгі категория – бұл варианттылық категориясы» дегенді айтады [9, 10]. Осыған ұқсас позицияны Ф.П. Филин де қолдайды: «Норма... немесе одан ауытқу тілдік жүйедегі бір мағыналы элементтерді пайдаланудан көрінеді» [10, 17].

Қазақ тілін зерттеуші ғалымдар вариант тұлғаларын әдеби тіл нормасы тұрғысынан сөз етеді. Олардың параллель варианттарды түрге бөлудегі фонетикалық және грамматикалық пікір алшақтығы кездеспейді. Варианттылық – тіл-тілдің барлығында болатын және бар құбылыс. Ол – заңдылық. Бірақ тіл - өзінің даму барысында және сол дамуға қоғамның саналы түрде араласуы нәтижесінде жарыспалылықтан арыла түсуге тиіс [11, 5].

Қазақ тілі білімінің негізгі мәселесіне тіл бірліктерін қолдануда жаңа тенденцияларды айқындау және оларды реттеу, тілдің барынша икемді негізгі құрамдары мен тәсілдерінің тұрақтылығын қамтамасыз ету міндеті қойылады.

Сөз етіп отырған сұраулы сөйлемдердің тұлғалық көрінісі туралы А.М. Щербак былай дейді: «Оның орны жақтық және сандық көрсеткіштерден кейін немесе олардың алдында болады, кейде сол және басқа варианттары да қолданысқа енеді. Варианттардың позициялық

мүмкіндігі тілге және етістік формаларының сипатына байланысты. *-мі, -му* шылаулардың сандық және жақтық көрсеткіштерінің алдында жұмсалуды көбіне осы және келер шақта байқалады, өткен шақ формасында бұл аффикс көп жағдайда аталған көрсеткіштерден кейін келеді» [12, 41].

Түркі тілдерінде де кездесетін мұндай құбылыс сұраулы сөйлем құрудың ерекше стильдік амалы болып табылады. Салыстырып көрейік: гагауз тілінде: *аларсінізмі—алармісініз* «возьмете ли?», өзбек тілінде: *кэларсанмі—кэлармісан* «придешь ли?», түрік тілінде: *взрмісініз* «дадите ли?». Ал якут тілінде *-мі-му* шылауы жоқ, оның орнына аналогия ретінде *дуо* шылауы қолданылады [12, 41].

Ғалымдар М. Балақаев, Р. Сыздық, Е. Жанпейісов өздерінің зерттеулерінде сұраулық шылаудың кірігіп жұмсалудың пайда болған сұраулы сөйлемдерге қатысты айтқан пікірін келтірейік: «Қазақ тілінде *сұраймысың?, келемісің?, түсінемісің?* дегендер әдеби норма емес, сөйлеу тіл стиліне тән норма. Сондықтан оларды жазушы көркем әдебиетте диалогты сөйлемдерде қолданса орынды болады деген тұжырым жасайды [13, 226].

Сұраулы сөйлемдердің осы үлгідегі түрі «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырында да кездеседі:

Малымды қара жетім *бағамысың*,
Біздерге бұл қылықпен *жағамысың?*
Дарияға қол ағашын тастай бердің,

Әдебиеттер

- 1 Бизақов С. Тілдік норма және варианттылық. – Алматы: Ғылым, 1997. – 208 б.
- 2 Аханов К. Грамматика теориясының негіздері (Оқу құралы). – Алматы: Санат, 1996. – 240 б.
- 3 Әлкебаева Д. А. Қазақ тілінің прагматилистикасы. – Алматы: Зият-Пресс, 2007. – 244б.
- 4 Қордабаев Т.Р. Тарихи синтаксис мәселелері (XV–XVIII ғасыр матер. бойынша). – Алматы: Ғылым, 1964. – 244 б.
- 5 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі: Филология факультеттері студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.
- 6 Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі: Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Санат, 1997. – 240 б.
- 7 Дмитриев Н.К. Детали простого предложения // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Синтаксис. – М.: Издат-во АН СССР, 1961. – Ч.3. – С. 19-42.
- 8 Ұйықбаев И. Қазіргі қазақ тіліндегі варианттылық проблемасы. – Алматы: Ғылым, 1976. – 143 б.
- 9 Коротков Н.Н. Норма, система и структура как этапы анализа и описания языкового строя // Спорные вопросы грамматики китайского языка. – М., 1963. – С. 5-20.
- 10 Филин Ф.П. Несколько слов о языковой норме и культуре речи // Вопросы речи. – 1968. – Вып. VII. – С. 15-22.
- 11 Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. – Алматы: Мектеп, 1984. – 118 б.
- 12 Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков: Глагол. – Л.: Наука, 1981. – 183 с.
- 13 Балақаев М., Сыздықова Р., Жанпейісов Е. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Мектеп, 1968. – 239 б.

References

- 1 Bizakov S. Tildik norma zhəne varianttylyk. – Almaty: Gylym, 1997. – 208 b.
- 2 Ahanov K. Grammatika teoriyasynyn negizderi (Oku kuraly). – Almaty: Sanat, 1996. – 240 b.
- 3 Ėlkebaeva D. A. Kazakh tilinin pragmatilistikasy. – Almaty: Ziyat-Press, 2007. – 244b.
- 4 Kordabaev T.R. Tarihi sintaksis məseleleri (HV–HVIII gasyr mater. boyynsha). – Almaty: Gylym, 1964. – 244 b.

Қатқаныңның басымен *қағамысың?*

Бұл келтірілген шумақта *бағамысың-бағамысың ба, жағамысың-жағамысың ба, қағамысың-қағамысың ба* деп ұғынылады. Бұлар үнемі осылай жарысып қолданыла бермеуі де мүмкін. Сұраулы сөйлемнің бұл түрі көркем әдебиет тілінде керек жерінде стильдік мақсатта ғана жұмсалады. Қалай дегенмен қазір қолданыста екені анық. Тіл білімінде жарыспа тұлғалардың болуы заңдылық.

Жай сөйлем құрылысындағы құрылымдық өзгерістер, грамматикалық тұлғалардың жұмсалудағы ерекшеліктер, ауытқулар норма тұрғысынан анықтауды қажет етеді. Оларды бірізділікке түсіруді көздейді. Дәстүрлі синтаксистік норма вариант тұлғаларының даралануына айқын бағыт берді.

Қазақ тілі нормасы - тіл құрылысы мен заңдылықтар жүйесін, оның дамуын көрсететін көп салалы күрделі құбылыс. Сондай-ақ ол тіл дамуының әрбір кезеңдеріндегі құбылыстарды қоғамның эстетикалық, мәдени талғамын бейнелейді.

Тілдің грамматикалық құрылысы қатып қалған құбылыс емес. Ол адамдардың қарым-қатынасын қамтамасыз ету кезінде, өз қызметін атқару үстінде үнемі екшеліп, дамып, күрделеніп отыратыны белгілі. Олай болса сұраулы сөйлемдердің қолданылуы тілдік түрлі ситуацияларға байланысты түрлі шешім тауып, ерекшеліктерге ие болып, оның мағынасы да, қолдану аясы мен мүмкіндігі де күрделенуі заңды.

- 5 Yskakov A. Kazirgi kazak tili: Filologiya fakul'tetteri studentterine arnalgan okulyk. – Almaty: Ana tili, 1991. – 384 b.
- 6 Balakaev M., Sayrambaev T. Kazirgi qazaq tili: Soz tirkesi men zhay soylem sintaksisi. – Almaty: Sanat, 1997. – 240 b.
- 7 Dmitriev N.K. Detali prostogo predlozheniya//Issledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskih yazykov. Sintaksis. – M.: Izdat-vo AN SSSR, 1961. – Ch.3. – S. 19-42.
- 8 Yyyqbaev I. Kazirgi qazaq tilindegi varianttylyk problemasy. – Almaty: Gylym, 1976. – 143 b.
- 9 Korotkov N.N. Norma, sistema i struktura kak etapy analiza i opisaniya yazykovogo stroya //Spornye voprosy grammatiki kitayskogo yazyka. – M., 1963. – S. 5-20.
- 10 Filin F.P. Neskol'ko slov o yazykovoy norme i kul'ture rechi // Voprosy rechi. – 1968. – Vyp. VII. – S. 15-22.
- 11 Ualiev N. Soz madenieti. – Almaty: Mektep, 1984. –118 b.
- 12 Scherbak A.M. Ocherki po sravnitel'noy morfologii tyurkskih yazykov: Glagol. – L.: Nauka, 1981. – 183 s.
- 13 Balakaev M., Syzdykova R., Zhanpeyisov E. Kazak adebi tilinin tarihy. – Almaty: Mektep, 1968. – 239 b.